ڊاڪٽر قاضي خادم

سنڌ ۾ جديد سنڌي افساني جو سماجياتي اڀياس

جديد دور ۾ ادب جو شمار سماجي علمن ۾ ٿيڻ لڳو آهي هاڻ اهو نظريو ختم ٿي چڪو آهي تہ ادب صرف تفريح جي خاطر وجود ۾ آيو آهي يا تخليقڪار ڪنهن وجداني جذبي يا ڪيفيت ۾ ئي ڪو فن پارو تخليق ڪري سگهي ٿو. صرف تخيل جي زور تي پيش ڪيل ڪا ناممڪن العمل ڳالهہ ڪڏهن بہ سچ جو روپ نہ ٿي ڌاري سگهي بقول ڊاڪٽر ممتاز حسين

"تخليق ان وقت ڪوڙي هوندي آهي. جڏهن اها ناممڪن العمل ڳالهيون ٻڌائي. پر جڏهن اها ممڪن ٿيندڙ ڳالهيون ٻڌائي تڏهن حقيقي هوندي آهي (فنون اپريل 23، ص-35)

ادب مان ڪنهن ملڪ جي ٻولي، ثقافت، سماج، سياست اقتصاديات، طبعي حالتن، پوکن، گلن، ٻوٽن، وڻن ٽڻن، ندين، جبلن ۽ آبهوا جي پڻ معلومات ملي ٿي. ان مان پڻ ثابت ٿئي ٿو تہ ادب صرف تخيلي بيان ڪونهي، بلڪہ ڪنهن اديب جي دور جي مجموعي شعوري ۽ لاشعوري سوچ مشاهدن ۽ تجربن جو نچوڙ آهي، جنهن جو بنياد ماضيءَ جي مستقل روايتن تي رکيل آهي ۽ ان طرح اهو سماجي زندگيءَ جي تسلسل کي پڻ برقرار رکندو ٿو نظر اچي روايتن جو اهو سلسلو اينترو تہ اهم آهي، جو ڪنهن دور جو ادبي ذخيرو مڪمل ضايع ٿي وڃي تہ شايد حال جو ماضي سان سلسلو ٽٽي وڃي. ڪن حالتن ۾ خاص ڪري سنڌ ۾ موهن جي دڙي جي تهذيب جي باري ۾ جيڪو اونداهيءَ جو چار ڪڙيل نظر نو اچي، سو نہ صرف ان

ڪري جو ان دور جي ڪا بہ اهڙي لکت ڪونہ ملي آهي جيڪا ڪاميابي سان پڙهجي وئي هجي، ٻئي طرف مصر جي تهذيب جو مثال آهي، جنهن جو تمام ڪهنو ادب اڄ بہ پيپرس تي لکيل يا پٿرن تي اڪريل آهي. (اردو ڪي نثري داستانين)

نثر اظهار جو هڪ موثر وسيلو آهي جڏهن ڪنهن شخص جي دردمند دل ۾ ڪو درد جاڳندو آهي، هن جون اکيون ڪو اڻ سوهائيندڙ واقعو ڏسنديون آهن يا ڪو اهڙو احوال ٻڌنديون آهن جنهن کي هو ٻين جي آڏو ظاهر ڪرڻ چاهيندو آهي تہ هو ان جي اظهار جو وسيلو ڳوليندو آهي هن جون لاشعوري توڙي شعوري ڪيفيتون ٻين تي ظاهر ٿيڻ لاء تڙپڻ لڳنديون آهن ۽ اها تڙپ ۽ لوچ جڏهن الفاظ جو روپ ڌاريندي آهي تہ نثر يا نظم جي ڪنهن لباس ۾ ظاهر ٿي پوندي آهي.

هر دور جو حقيقي ادب نہ صرف پنهنجي دور ۾ بلڪ هميشہ جديد هوندو آهي. اها جدت هيئت جي بہ ٿي سگهي ٿي تہ مواد جي بہ. پر جيڪڏهن اها فڪر جي جدت ناهي تہ پوء اها بي اثر بنجي وڃي ٿي. جديد دور جو ادب انهن تنهي ڳالهين ۾ جدت جو طالب آهي. هو فطرت جي نون رنگن کي نوان قالب ڏيندو رهيو آهي. خاص ڪري اهڙين حالتن ۾ جڏهن هر دور جون تقاضائون اڳوٽي دور کان بلڪل جدا آهن.

مختصر ڪهاڻي سنڌي ادب جي هڪ نهايت مقبول صنف آهي، جديد دور ۾ هن ادبي صنف کي جيتري مقبوليت حاصل ٿي آهي، تنهن جو ٻيو ڪو مثال ورلي ملندو. حالانڪہ ڊرامي يا ناول جي ڀيٽ ۾ هن ادبي صنف کي شروع ٿئي ڪو وڏو عرصو ڪونہ ٿيو آهي. ليڪن پنهنجي دلچسپي ۽ افاديت جي ڪري هن کي تمام جلد ترقي حاصل ٿي آهي ۽ دنيا جي سمورين ٻولين جي ادب ۾ هن جو وڏو ذخيرو موجود آهي. آمريڪا ۾ ڏسو تہ واشنگٽن ارونگ ۽ ايڊ گرايلن پو کان وٺي ارنيسٽ هيمنگوي ارسڪن ڪاڊويل ۽ ٻين جديد اديبن تائين ۽ روس ۾ ٽالسٽاء ۽ ترگينيف کان وٺي موجوده دور تائين

مختصر ڪهاڻيءَ ڪي وڏي ترقي حاصل ٿي آهي. ساڳيو حال فرانس، جرمني، اٽلي، انگلينڊ، هندستان ۽ پاڪستان ۾ بہ آهي. هن صنف جي لکندڙن ۽ پڙهندڙن ۾ ڏينهون ڏينهن اضافو ايندو پيو وڃي.

سنڌي مختصر ڪهاڻي پنهنجي موضوع ۽ مواد جي لحاظ کان جديد سنڌي ادب ۾ هڪ منفرد حيثيت رکي ٿي. توڙي جو موجوده ڪهاڻيءَ جا موضوع اوائلي ڪهاڻين کان بلڪل جدا ۽ نرالا آهن. تڏهن بہ اهو اندازو بخوبي لڳائي سگهبو تہ جديد ڪهاڻي اوائلي ڪهاڻي جي ترقي يافتہ صورت آهي. جنهن ۾ سنڌ ۽ سنڌ جي سماجي مسئلن سان اٽيل ڪهاڻيون ۽ ڪردار موجود آهن جن جو مطالعو سنڌ جي رهاڪن جي سماجي، سياسي ۽ نفسياتي الجهنن ۽ مسئلن کان واقف ڪرڻ لاءِ بهترين طريقو آهي، انهن ۾ مسئلا ۽ انهن جا حل موجود آهنَ ۽ خاص طرح صرف اهو پيش ٿيل ناهي تہ ڇا وهي واپري پيو. بلڪہ اهو بہ ڏيکاريل آهي تہ ڇا هئڻ گهرجي يا ڇا ٿيڻ گهرجي.

1947ع کان پوءِ جن بهرين ڪهاڻيڪارن ڪهاڻيون لکيون انهن ۾ ع - ق - شيخ، جمال ابڙو، شيخ اياز، غلام رباني، اياز قادري، سوڀو گيانچنداڻي، حفيظ شيخ، شيخ عبدالرزاق راز، نجم عباسي، محمد عثمان ڏيپلائي، بيگم زينت عبدالله چنہ وغيره شامل آهن. ع - ق - شيخ جي ڪهاڻي "حيدرآباد" پڙهي 1947ع کان هڪدم پوءِ واري حيدرآباد جو نقشو اکين اڳيان تري ايندو. جمال جو "شاهہ جو قر" رباني جو "سيدو ڏاڙيل"، اياز قادري جو "بلو دادا"، شيخ اياز جو "ڪارو رنگ"، عبدالرزاق راز جو "گريجوئيٽ"، هر هڪ زندگي جي مختلف روين جي نشاندهي ڪندا نظر ايندا. هن ئي دور ۾ مزاحيہ ڪهاڻيون بہ لکيون ويون. مزاحيہ ليکڪن ۾ "ڪروڙپتي"، نور عباسي، علي احمد بروهي، محمد عثمان ڏيپلائي، رشيد ڀٽي ۽ نياز همايونيءَ ڪيترائي مزاحيہ افسانہ لکيا جن ۾ معاشري جي ڪيترن ئي مسئلن تي ڀرپور انداز ۾ طنز ڪيل هو.

جمال ابڙي جا افسانا هيئت توڙي مواد جي لحاظ کان مختصر افسانا يا مختصر ڪهاڻيون آهن. هن جي حيثيت همعصر ليکڪن ۾ نهايت متانهين آهي. هن جا موضوع هن ڌرتي تي موجود هزارين موضوعن منجهان آهن ۽ هن جا ڪردار عام سنڌي ڪردار آهن. پنهنجي ڪردارن جو جيڪو نفسياتي تجزيو ڪيو آهي سو بي مثال آهي. هن دور جا ٻيا افسانا نگار بشير موريائي، مراد علي مرزا، سراج، شمشير الحيدري، ناصر مورائي، آغا سليم، مهتاب محبوب، ثميره زرين، رشيده حجاب، رشيد آخوند وغيره آهن جن جون ڪهاڻيون به سنڌي سماج سان واسطو رکن ٿيون.

جيڪڏهن اهو چئجي ته 1955ع کان وٺي موجوده وقت تائين ڪهاڻي جي ترقي جي رفتار اڳ جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ تيز رهي آهي ته ڪو وڌاءُ ڪونه ٿيندو. خاص ڪري 1960ع کان پوءِ ته سنڌي ڪهاڻين ۾ ڌاڌا تجربا ڪيا ويا. نوان رسالا، نيون اخبارون، ڪهاڻين جا مجموعا، ڪهاڻيڪارن سان شامون وغيره ڪهاڻي کي نئين قوت بخشينديون رهيون. ادبين ٻولي توڙي موضوعن جي لحاظ کان ڪهاڻي ۾ وڏيون تبديليون آنديون. اڳ ۾ گهڻا ليکڪ شهرن ۾ رهي ڳوٺن جون ڪهاڻيون لکندا هئا. تنهن ڪري اهي ڳوٺن جي مسئلن جي صحيح عڪاسي نه ڪري سگهندا هئا. پر هاڻ اديب شهرن جي باري ۾ به ڪهاڻيون لکن ٿا، جيئن آغا سليم امر جليل، قمر شهباز، غلام نبي مغل وغيره ۽ ڳوٺن جي باري ۾ اهڙن ڪهاڻيڪارن لکڻ شروع ڪيو جن کي واقعي ڳوٺن جي باري ۾ ڄاڻ آهي. مثال طور عبدالقادر جوڻيجو، جيڪو ٿر جي هڪ ڳوٺ جو رهواسي آهي، تنهن ڪري هن پنهنجي ارد گرد جي ماحول جي ڀرپور عڪاسي ڪئي آهي. هن جي ڪهاڻين ۾ مسئلن جو شاعراڻو نماءُ ملي ٿو يا وري نسيم کرل، رسول بخش بليجو، غلام نبي مغل، طارق اشرف، حميد سنڌي، شوڪت شورو، عبدالجبار جوڻيجو، مانڪ، عبدالحق عالماڻي وغيره جن ڳوٺن جي باري ۾ ايڏي ته ڀرپور انداز ۾ عڪس چٽيا آهن، جو سنڌ جا ڳوٺ اکين اڳيان تريو اچن. اهڙي قسم جون ڪجهه

ڪهاڻيون الهه بڄائي لغاري به نکيون، پر هو ادبي پس منظر تي وڏيڪ جڳاءِ ڪري نه سگهيو.

هن ٽي دور جي ڪهاڻيڪارن ۾ خيرالنساء جعفري، مشتاق شورو، علي بابا، مدد علي، ظفر حسن، راقم الحروف (قاضي خادم)، شوڪت شورو، قبول ابڙو، نورالهديٰ شاهه، هدايت پريم، حليم بروهي، ليليٰ بابا، نظير ناز، نذير ٽيبو، تنوير جوڻيجو، نسرين جوڻيجو، طارق عالم ابڙو، شمس الدين عرساڻي ۽ ٻيا ڪهاڻيڪار نوان نوان تجربا ڪري، ڪهاڻي جي رنگ روپ کي نواڻ بخشي رهيا آهن. هن دور جي ڪهاڻي انساني مسائل جي باري ۾ هڪ دستاويز جي حيثيت رکي ٿي ۽ ان ۾ عام ماڻهو (ڳوناڻي توڙي شهري) جي زندگي جو احوال چٽيل هوندو آهي. وقت گذرڻ سان گڏ هن صنف ۾ اڃان تبديليون اچي رهيون آهن، تن جي ڪارگر هجڻ يا نه هجڻ جو صحيح اندازو وقت گذرڻ کان پوءِ ئي لڳائي سگهجي ٿو. ليڪن هي ڳالهه صاف ظاهر آهي ته جديد سنڌي ڪهاڻيڪارن سنڌن ڌرتي جي اٻوجهه عوام جي تمام چٽي طرح نمائندگي ڪئي آهي ۽ سمجهه ۽ ساڃاهه پيدا ڪئي اٿن.

ورهاڱي به سنڌي افساني تي ڪافي اثرات ڇڏيا. ع-ق شيخ جو افسانو "حيدرآباد"، شيخ اياز جو "پاڙيسري" ۽ ٻيا ڪيئين اهڙا افسانا آهن، جن ۾ هن موضوع کي تڇ ڪيو ويو آهي. ورهاڱي کان پوءِ سنڌي سماج ۾ جيڪا تبديلي آئي ان جي آثار تي تمام گهڻا افسانا لکيا ويا جن ۾ ڌاڙيلن، ارڏن انسانن ۽ صنعتي زماني جي نئين عشقيه طنزيه ۽ مزاحيه افسانن جنم ورتو. شيدو ڌاڙيل، مکو مست، بلو دادا ۽ پشو پاشا هن دور جا شاهڪار افسانا آهن.

ورهاڱي کانپوءِ سنڌي سماج ۾ تمام تيز ۽ دور رس تبديليون آيون. سنڌ ڌرتيءَ هڪ نئين قوم جنهن جي ٻولي توڙي تهذيب بلڪل جدا هئي جو ورد ٿيو ۽ انهن جي ميل جول جي ڪري خود سنڌي تهذيب تي تمام گهرا اثر ٿيا. ڳوٺ ۽ شهر ويجها اچي ويا. آبادي وڌي ويئي. نوان ڌنڌا

وجود ۾ آيا ٿانگن جي جڳهہ رڪشائن ورتي وڏيرا صنعتڪار بنجي ويا. هوئن تہ مسلمان گهڻا ئڻا ڳوٺن جا رهواسي هئا تن جو شهر ۾ اچي رهڻ ٿيو. تنهن ڪري هنن جي ريتن رسمن ۾ بہ تبديلي آئي.

ڪهاڻين جا موضوع وڏيرن، پيرن، فقيرن جا پٽ سرڪاري نوڪرين ۾ گهريا جو هنن کي سرڪار جي سرپرستي جي ضرورت هئي، تنهنڪري ڪامورڪو ڪلچر پيدا ٿيو.

پيري مريدي ۽ وڏيرن جي خلاف وڏي ۾ وڏو قلمي جهاد محمد عثمان ڏيپلائي ۽ ڊاڪٽر نجم عباسي مرحوم ڪيو.

جيئن تہ سنڌي سماج هن وقت هيٺين اهم طبقن ۾ ورهايل آهي:

(1) زراعتي: هاري پيشہ ۽ زميندار طبقو.

(2) صنعتي: مزدور پيشہ ۽ صنعتڪار طبقو.

(3) نوڪري پيشہ: سرڪاري ڪامورا.

(4) سياست پيشہ: هي بہ هڪ مڪمل قسم جو نظام آهي.

(5) اهي ڳوناٺا جيڪي شهرن ۾ اچي شهرن ۾ رهي پيا.

انهن جا مسئلا (ذ.ت پات قبيلي ڪڙم جا مسئلا) تنهنڪري موجوده ڪهاڻين ۾ انهن موضوعن جو ذڪر گهڻو ملي ٿو.

راقم الحروف جي ڪهاڻي "پيجڻ ڪم وريام جو" بہ هن ڏس ۾ اهميت رکي ٿي، جنهن ۾ وڏيري جي ظلمن کان تنگ آيل هڪ جوڙو سڄي راڄ جي راءِ سان ڳوٺان ڀڄي ٿو نڪري ۽ وڏيرو اتان جيپ ۾ هنن جي پويان آهي. ليڪن هو لڪي ڇپي شهر پهچي ٿو وڃي ۽ وڏيرو بہ وڃي ٿو رسي، اينتري ۾ نوجوانن ۽ مزدورن جو هڪ وڏو جلوس جيڪو صنعتي تبديلين جو اهڃاڻ آهي، اتان لانگهائو ٿئي ٿو ۽ هو مسڪين جوڙو بہ بنا ڪجهہ سمجهڻ جي هن جي وچ ۾ گهڙي ٿو وڃي ۽ مزدور اتحاد زنده باد جوڻ وارن نئون نعرو هڻڻ شروع ڪيو تہ وڏيرا شاهي مرده باد ۽ اهو نعرو ايڏو تہ خوفناڪ هو جو وڏيرو بوٿين پير وٺي ڀڳو. اها شڪست ڪنهن هڪ وڏيري جي نہ

بلڪ ان ۾ معاشري جي ٺهڻي، جنهن ۾ هاري جي جڙو جڙ قوت کي وڌيرو پنهنجي مقصد لاءِ استعمال به ڪري ٿو ۽ ان جو هر لحاظ کان استحصال به ڪري ٿو. ليڪن جڏهن اها قوت گڏجي هڪ ٻي قوت ۾ ملي وڃي ته ان جي طاقت جي زور کان هن جو اڌوهي ڪاڏل وجود ڪنبي ويو ۽ هن راهِ فرار اختيار ڪئي.

امر جليل سنڌي افسانا نگارن کي هڪ نئون رنگ ڏنو پنهنجي اڳ هر عمر لکڻ وارن جي برعڪس هن جي طنزيه طريقو اختيار ڪري سنڌي افساني کي دلچسپ ۽ تيز چڀڻ وارو لهجو ڏنو. جنهن ڪري هن کي تمام جلدي سنڌي ادب ۾ اها مقبوليت ملي، جيڪا اردو ادب ۾ ڪرشن چندر کي حاصل آهي. هن جا موضوع شهري توڙي ڳوٺاڻن قسمن جا آهن، جيڪي بظاهر صحافياڻي رنگ جا آهن، ليڪن امر جليل جي انوکي انداز هنن ۾ جادو ڀري ڇڏيو آهي، اروڙ جو مست امر جليل جي ڪهاڻين ۾ نمايان حيثيت رکي ٿي، هن ڪهاڻي ۾ ذازيل ۽ پير کي پاڻ ۾ هن سنڌي سماج تي جيڪا طنز ڪئي آهي، تنهن جا ڪي ٿورا مثال ملندا.

هن پس منظر کي ذهن ۾ رکندي سنڌي افساني جو تجزيو ڪبو ته مٿي ڄاڻايل ڪهاڻيڪار اڃا به چڱا ٿي ايندا.

هن دور جي ڪهاڻيڪار رفيق سومري جا موضوع ئي ڪٽي ويو جيڪي پشو پاشا، شيدو ذازيل مڪو مست، بلو داد، بيراڻي، بدمعاشي، ڪافر جي برعڪس اڻ ٿانئيڪو من، هڪ دل جي ديوار، پون جي ٽري ۾ قاتل پوري ڇوڪري ٿتل آرزو، چچريل تمنا، هزما سٽرس وائس، هالي ووڊ جو ايڪٽر، منهنجي دل مصر جا اهرام وغيره ڏيکارين ٿا ته هاڻ ڪهاڻين جا موضوع ڪيئن نه بدلجي چڪا آهن.

سماج، سماجي روين، لاڙن ۽ قدرن ۾ جيئن جيئن تبديليون ايندي رهيون آهن تيئن ادب ۽ ابلاغ جي ذريعن ۾ به تبديليون رهيون آهن. ٿلهن اکرن ۾ چئجي ته ٻکن جي پرن سان آرام ۽ اطمينان سان لکڻ کان وٺي

ڪمپيوٽر. اي ميل انٽرنيٽ جي هن گهما گهمي واري دور تائين ادب عمومي طور وڏيون تبديلون ۽ تجربا ڏٺا آهن. ٻئي طرف انساني سڀاءَ ۾ آيل تيز تبديلين جو بہ ادب تي ايڏو ئي اثر ٿيو آهي. سنڌي ادب ۾ انهن اثر مان اُجو ڪونهي ۽ افسانو يا مختصر ڪهاڻي جيئن تہ سنڌي ادب جي اجا تائين سڀ کان نئين صنف آهي، تنهن ڪري ان تي اهي اثرات اڃان بہ وڌيڪ پيا آهن. جيڪي موضوع، هيئت، ٻولي ۽ اسٽائل تي اثر انداز ٿيا آهن. سنڌي افساني جا موضوع سنڌ جي سماجي ثقافتي سياسي، مذهبي اخلاقي ۽ اقتصادي رهيا آهن.

رسول بخش پليجي جي ڪهاڻي بہ ڪجهہ انهيءَ قسم جي آهي جنهن ۾ هڪ ڏر جو همراه خون ٿي وڃي ٿو ۽ خوني هن وٽ ڦاسي پئي ٿو. ليڪن جڏهن ٻئي ڌريون اهو محسوس ڪن ٿيون تہ اها خونا خوني ۽ ڌرن جي هٺيءَ تي ڪيل آهي تہ هو پاڻ ۾ گڏجي هڪ ٻئي کي معاف ڪري پنهنجون قوتون هڪ ئي خرابي جي خلاف جمع ڪن ٿا.

امر جليل جي هڪ ڪهاڻي انهيءَ موضوع تي آهي، جنهن ۾ بہ ڏاڍا مڙس هڪ ٻئي کي ختم ڪرڻ لاءِ اچن ٿا، ڀنهي جا دنيا ۾ وڏا نالا آهن، هڪ اونداهي هنڌ تي هو ٻئي ڪنهن قوت جو نشانو بنجن ٿا. جيڪي اصل ۾ ڌوهاري آهن، ڀنهي جا نالا استعمال ڪري وڃان ٿي پنهنجو ڪم ڪري رهي آهي. ماريم پنهنجي پرين کي، آغا سليم جي هڪ مشهور ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هن ڏيکاريو آهي تہ ڪرپٽ بيورو ڪريسي ڪيئن مسڪين جي ملڪيتن سان هٿ چراند ٿي ڪري ۽ پنهنجي ذاتي مقصدن ماڻڻ لاءِ جتن ڪندي ٿي رهي.

جديد سنڌي ادب جي اوائلي ليکڪا ثميره زرين جي افسانن جي متعلق آغا سليم لکيو آهي تہ ثميره گهڻو ڪري زندگي جي هر موضوع تي ڪهاڻي لکي آهي ۽ سندس ڪردار زندگيءَ جي هر طبقي جي نمائندگي ڪن ٿا. ڪاليجي ڇوڪريون، مالوند ڳوناٺا، غريباٺا گهرڙا متانهين طبقي جي

ڪوڙي انا واري زندگي غير سنڌي نالا سندن اوپري مٿاڇري اجائي گفتگو ۽ ان سان لياڪا پائيندڙ زندگيءَ جا سور هر ڪهاڻي ۾ عورت جو ڪونہ ڪو عڪس جٽيل آهي. نميره جي ڪهاڻين جي عورت سندس ڪهاڻين ۾ پنهنجو پاڻ کي ڳوليندي نظر اچي ٿي. ڪٿي هوءَ اکين ۾ زندگيءَ جا حسين خواب سينگاري جيئندڙ ڪاليجي ڇوڪري آهي. تہ ڪٿي ڪجور جو وڻ ۽ وري پيار جي محرومي جي ڪري نسوري نفرت ڏڪار ۽ ڪمزوري جو روپ ڌاري ٿي.

پلئہ پابو سچ ۾ هوءَ پنهنجي ڪاري ڪوجهي شڪل کان شرمسار آهي تہ "رمندا بادل" ۾ وري مٿانهين طبقي جي گليمر گرل آهي. هوءَ پنهنجي ڪهاڻي سوريءَ تان سزاوار ۾ فرزانہ جي صورت ۾ اصل عورت کي ڳولي لهي ٿي. جيڪا نئين دور جي نئين عورت کي خود اعتماد. خود دار پنهنجي قسمت جا پاڻ مالڪ اهڙن ئي موضوعن تي نميره کان ڪافي وقت پوءِ تنوير جوڻيجو جي ڪهاڻين جو ڳنڍڪو "امرت منجهہ ڪٿا" اچي ٿو. جنهن ۾ بہ سنڌي سماج جي عورت سان ٿيندڙ ناانصافيءَ جو ڀرپور ذڪر ڪيل آهي ليڪن هن پنهنجين ڪهاڻين ۾ عورت ۾ خود اعتمادي پيدا ڪرڻ بدران هن کي ٻچي وڃڻ جو سبق ڏنو آهي. جيڪو پنهنجي جاءِ يا خود شڪست جو اظهار آهي. ان ڪري اهو سماج کي سڌارڻ بدران بگاڙڻ جو باعث آهي. ٻئي طرف خيرالنسا ، جعفري ۽ ماهتاب محبوب جا ڪردار سماج سان جسماني جنگيون جوٽيندا نظر اچن ٿا ۽ انهن مان سنڌي سماج ۾ هوريان ئي سهي پر آيل تبديلين جو اندازو ٿئي ٿو. البتہ نورالهديٰ شاهہ جي بيباڪ لکڻين سنڌي سماج ۾ عورت کي پنهنجو جوهر ڏيکارڻ جي ڏس ۾ وڌيڪ آهي.

هن نئي دور جي ليکڪا سحر امداد جون ڪهاڻيون جديد دور جي پيڙا جا چٽا چٽ ڏيکارين ٿيون. رش. پيهہ پيهان. انسان جي شناخت جو گم ٿي وڃڻ ڳوڙ ڳمسان (ناسور) ان سان گڏ هوءَ عورت جي جذبن کي موجوده رنگ ۾ بہ مڪمل ڏسڻ چاهي ٿي. (پيڙا جو پڙلاءُ) سندس لکڻيءَ

جي فلسفي کي واضح ڪري ٿو. هن عورتن تي لکيل ڪهاڻين جي موضوع تي اهو هڪ اڳتي قدم کنيو آهي. نورالهديٰ شاهه جي برعڪس سحر جا موضوع تجريدي آهن. هن انساني اوکهڙ کي لفظن وسيلي نه پر خيالن وسيلن ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سحر جي ڪهاڻين جي عورت صرف جسم نه بلڪه ان کان وڌيڪ به ڪجهه آهي. هن جي پيش ڪيل عورت مان جديد سنڌي سچاڻ عورت جو هڪ چٽو ۽ واضح تصور اڀري ٿو. جيڪو بدلجندڙ سنڌي سماج جو هڪ وڏو اهڃاڻ آهي.

ٻئي طرف سانول جي افسانن کي ٿي ونٿو جيڪي علامتي انداز ۾ انساني فڪر جي ڪمال ۽ زوال جي ڪهاڻي ۽ ڏک پيش ڪن ٿا. هو انسان کي ان جي سماجي تناظر ۾ ٿو ڏسي. هن لاءِ هر انسان جي ڪا نه ڪا اهڙي علامت آهي، جنهن جي ڪري هن جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي. "خالي ٻنو، وادوڙو، پاڇا، چنڊ چڙهيو چنڊ لٿو" ۾ هن سنڌي سماج ۾ وڏيري، ڪمدار، نينگر، جي هر ڪردار جو چٽ پيش ڪيو آهي انهن مان ڪي چٽ اهڙا آهن، جيڪي تمام پراڻا به آهن ته تمام چٽا به. انهن ۾ سماج جي تبديليءَ جو ڪو اثر ڪونه ٿيو آهي ڇو جو انهن جي چوڌاري نڪتل ليڪ اڃا هو لتاڙي نه سگهيا آهن، لوڪ ته رڳو رڳ تي ليڪا پائي چاٽي ته اسين لوڪ جي پاتل ليڪن ۾ سدائين لاءِ گهربا ويندا آهيون. پر وري به هو ان ليڪي کي ڪتاڙڻ جا آسا رکي ٿو.

سانول ۾ نئين دور جي ساڃهه به گهڻي پريل آهي، سندس ڪهاڻين جو اسٽائيل ٻولي موضوع اڇوتا آهن "انان" ڪهاڻي هن جديد سنڌي سماج تي هڪ نرالي دلچسپ ۽ مختصر ڪهاڻي آهي، جنهن مان نام نهاد تحريڪن جي خبر پوي ٿي ۽ ائين ٿو لڳي ڄڻ هن جي صباح اڄ به قلعه موت ۾ حسن جو چار پڪيڙيو جوانن کي پنهنجي مقصد لاءِ استعمال ڪري رهيو هجي.

مجموعي طور تي سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ڀرپور سماجي ساڃاهه نظر اچي ٿي، ورهاڱي، ون يونٽ انساني حقن لاءِ ويڙهاند. طبقاتي ڪشمڪش

مخصوص سماجي ۽ ثقافتي پس منظر ۾ ڪردار نگاري جي شعوري ڪوشش مختصر ڪهاڻي کي سنڌي ادب ۾ تمام وڏي مانائتي جڳهه ڏياري ڇڏي آهي. اينتري مانائتي جو اليڪٽرانڪ ميڊيا جي تيز رفتار دور ۾ به سنڌي ڪهاڻي باقائدگي سان لکجي ڇپجي ۽ پڙهجي رهي آهي.

هنن افسانه نگارن سنڌي سماج کي جهڙي طرح پيش ڪيو ۽ پنهنجي فن ذريعي سنڌي سماج جي اوڻاين تي نظر وجهي ان کي ڇا هجڻ گهرجي جو تصور ڏنو تنهن ڪين جديد دنيا جي اهم ترين ليکڪن جي صف ۾ آڻي بيهاريو جو جو هنن سنڌ جي ڪهنه جاگيرداري، زميندارري پيري مرشدي واري نظام ڪان وٺي بدليل سنڌي سماجي صورتحال ۾ سنڌ جي ڪامورا شاهي، سياست، صنعتي تبديلين جي ڪري اخلاقي اقدار جي تبديلين ۽ فڪري ۽ سائنسي انقلاب تي وڏي نظر وڌي آهي ۽ سنڌي ادب کي هڪ زنده جاويد ادب بنائي پيش ڪيو آهي.

مٿي ڄاڻايل افسانه نگارن ۾ سڀ ڪان گهڻا افسانا ڊاڪٽر نجم عباسيءَ لکيا جن ۾ هن افساني کي زندگيءَ جي هر پهلوءَ جي ترجمانيءَ جي لائق بنائي ڇڏيو. نجم عباسي اهو ڪهاڻيڪار آهي، جنهن ٻن ڪان وڌيڪ نسلن کي ڏنو. ورهاڱي ڪان اڳ واري وقت ۽ ورهاڱي ڪانپوءِ واري دور جو هو اکين ڏٺو شاهد آهي، هن جي وڏي خوبي اها هئي ته هو وقت سان گڏ اڳتي وڌندو رهيو. پنهنجي وقت جا اثرات قبول ڪيائين ۽ پنهنجي سڄي دور کي پنهنجين لکڻين سان متاثر ڪري ڇڏيائين. هت سنڌي سماج جي حوالي سان هن جون ڪهاڻيون وڏي اهميت رکن ٿيون.

جيئن ته نجم عباسي بنيادي طرح ڪهاڻيڪار بنجي ابريو آهي، تنهنڪري هن جا ڪهاڻي بابت رايا وڏي اهميت رکن ٿا. هن جي چوڻ موجب ڪهاڻي جي ڪا به وصف جنهن ۾ دلچسپيءَ جو عنصر شامل نه هجي. سا اڻ پوري ڇٽبي. ڪهاڻي پڙهڻ ۽ ڪهاڻي ٻڌائڻ جو پهريون مقصد هوندو آهي وندر وروندر....

ڪهاڻي ۾ فلسفي سائنس يا نفسيات جا نقطا ڏيڻ ۽ پرچار ڪرڻ جي اهميت ٻئي درجي تي اچي ٿي. اهي ڳالهيون به اهڙي ريت اشارن ۾ ڏنيون وڃن جو هروڀرو محسوس نه ٿين ۽ بار نه بنجن ۽ نه ئي ڪهاڻي جي سلسلي ۾ خلل پوي (طوفان جي تمنا- مهاڳ) ليڪن اڳتي هلي هو ننهنجي سوچ ۾ ايل تبديلي جو برملا اظهار ڪري ٿو. سماجي ڦيري لاءِ ساهت سهڪاري ذريعو آهي. پرڪٿو اهو آهي ته ان ڏس ۾ اسان جو ساهت ڪيترو اثرائتو ثابت ٿيو آهي... ڪامياب ڪهاڻي اها آهي جا دلچسپ هجي، ڪهاڻي اها ٿيندي جنهن جي سٽا • سادي عام فهم ۽ ڊرامائي انداز واري هوندي، جنهن ۾ منڊ وچ ۽ پڄاڙي ڪرڻ ڪان پوءِ ماڻهوءَ کي سڄي ڳالهه سمجهه ۾ اچي ويندي.

ڪهاڻي نويس کي اهڙي موضوع تي ڪهاڻي لکڻ گهرجي. جنهن ۾ هن جي پوري دلچسپي ۽ جنهن سان هن جو جذباتي ناتو آهي ۽ ان جو تجربو ۽ مشاهدو آهي. عام ماڻهن بابت لکبو ته پڙهندڙ ۾ ذنل وائنل ڪردار جي هلت چلت جي نتيجي ڄاڻڻ ۽ هن جي حياتيءَ جي واقعن جو اثر ڄاڻڻ جو شوق جاڳندو ۽ ڪهاڻيءَ ۾ دلچسپي قائم رهي سگهندي.

منهنجي خيال موجب ننڍي ڪهاڻيءَ جي وصف هيءَ آهي، زندگيءَ جي ڪنهن اهم پهلو يا غير معمولي واقعي جي دلچسپ پيرائي ۾ ٿوري ۾ ٿورن لفظن ۾ بيان ۾ جنڊجاڻ ڪرڻ (طوفان جي تمنا- مهاڳ) سنڌي ڪهاڻين جي موضوعن بابت هو لکي ٿو ته "اڄ تائين اهڙيون ڪهاڻيون پئي لکيون ويون آهن جن ۾ ڪنهن سماجي يا سياسي برائيءَ جو احساس ڏيکاريو ويو يا ڪنهن غلط سرشتي ڪان نفرت جي ساجاه پيدا ڪئي وئي. هاڻ اهڙيون ڪهاڻيون لکجن جن ۾ اهو ڏيکاريو وڃي ته اهڙي برائي يا اهڙي سرشتي کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪهڙو قدم کنيو ويو. اڄ تائين واريون ڪهاڻيون پيهر لکجن جن ۾ ڪردارن کي گهربل عمل ڪندي ڏيکارجي اڄ تائين پئي لکيو اٿون ته هيئن ٿيڻ گهرجي. هاڻي ڪهاڻين ۾ ڏيکارجي ته جيڪي ٿيڻ

گهرجي سو ٿئي پيو. اها هڪڙي قسم جي مستقبل جي جهلڪ هجي آدرش جو اشارو هجي. هڪ حيثيت سان ڪجهہ خواب جي ملاوٽ هجي. اچ تائين لکيل ذهني انقلابي ڪهاڻيون آهن. هاڻي عملي انقلابي ڪهاڻيون هئڻ کپن اهو عمل شخصي ڪان وڌيڪ گڏيل هجي. جيئن هارين شاگردن ۽ پورهيتن جو طبقاتي جاکوڙ ۽ قومي هلچل واسطي گڏيل عمل آهي. (ناچڻي-مهاڳ)

هو پنهنجي ان سوچ جو بنيادي واسطو هن ريت ٿو ظاهر ڪري تہ "سنڌين ۾ چڱي جوکي سياسي ساڃهہ ۽ قومي شعور پيدا ٿي ويو آهي. ٻهراڙيءَ ۾ ماڻهو ڪچهرين ۾ سياسي خيالن جي ڏي وٺ ۽ پنهنجي دلي جذبي جي پذرائي ڪرڻ لڳا آهن. پنهنجي ملڪ ۽ دنيا جي ٻين ديسن جي سياست ڪان واقف ٿيڻ واسطي ريڊيو تي بي بي سي ضرور ٻڌن ٿا. اخبارون چاهہ سان ۽ باقاعدي پڙهن ٿا. ڪهاڻين جي موضوع جي سياست ۽ قوميت آهي تہ هو اهي شوق سان پڙهن ٿا ۽ جي انهيءَ لکٽيءَ ۾ ڪجهہ اخباري رنگ بہ آهي تہ اهو هنن کي اڻ وڻندڙ نہ ٿو لڳي". (ايڏو سور سهي - مهاڳ)

پنهنجي راءِ جي وضاحت ڪندي هو لکي ٿو تہ "خطن مان مون ڪاڻو ڪيو آهي تہ پڙهندڙن کي منهنجو سادو سودو سنئون سڌو ۽ دلچسپ لکڻ جو ڍنگ پسند هوندو آهي. روشن خيالي ۽ ذهني سچائي جي واٽ وٺڻ جو جتن ڪندو آهيان. ان ڪري مقصديت ٻڻ مقصد واسطي برجار بہ ڪيو آهي، نعرو بہ هٿيو آهي ۽ ورجاءُ ڪان بہ ڪم ورتو آهي. (للڪار- مهاڳ)

دنيا جي ٻين ملڪن ۾ خاص ڪري ٽين دنيا جي ملڪن جون ڪي گهٽنائون ذهن ۾ متر ڪا هڻڻ لڳنديون آهن ۽ دل ۾ ڏاڍي بي آرامي پيدا ڪنديون آهن ۽ انهن جي بنياد تي ڪهاڻيون جنم وٺنديون آهن. اهي ڪهاڻيون علامت نگاريءَ جو هڪ روپ هونديون آهن. مون ٻين ملڪن جي راڄنيتيءَ پنگتي گذراني حالتن جي ٻنين ڏيک ۾ ڪهاڻيون لکيون آهن. (سورج هوندي مرجهايل - مهاڳ)

ليڪن هو ان ڳالهہ ۾ بہ يقين رکي ٿو تہ ڪهاڻيءَ جي پيشڪش درست هئڻ گهرجي. هو لکي ٿو تہ "هر فنڪار جا پنهنجا نظريا ٿيندا آهن. هو پنهنجن انهن نظرين جو پنهنجي فن ۾ پرچار ڪرڻ کان ڪين مڙندو. ان ڪري ائين چوڻ مناسب ناهي تہ ڪهاڻيءَ ۾ نعري بازي يا پرچار نہ هئڻ گهرجي. نجم جون ڪهاڻيون موضوع جي لحاظ کان چئن حصن ۾ ورهايل نظر اينديون.

1- پيرن فقيرن ۽ جڙتو سماجي ٺيڪيدارن جي خلاف
2- جاگيردارانہ دور جي غلط ريتن رسمن جي باري ۾.
3- صنعتي دور جي نابرابري جي متعلق.
4- جديد سماجي مسئلن جي باري ۾.

1- هنن ڪهاڻين ۾ نجم سنڌ جي هڪ نهايت پراڻي روايت جي خلاف قدم کنيو آهي. هن جڙتو پيرن ۽ فقيرن جي خلاف ڪهاڻيون لکيون آهن ۽ ضعيف الاعتقاد ۽ ابوجهہ عوام سان ٿيندڙ ڪلورن جا وکا پڌرا ڪيا اٿس. اهڙي طرح هن انهن وهمن وسوسن ڀرمن ۽ ڪوڙي اعتقاد تي ڪاري وار ڪيو ۽ عام ماڻهوءَ کي تعليم حاصل ڪرڻ جو درس ڏنائين. جيڪا انهن جي خلاف ويڙهہ ۾ استعمال ٿي سگهي ٿي. "چوڏو" ڪهاڻي هن ڏس ۾ سنڌي ادب جي شاهڪار ڪهاڻي آهي. جيڪا ان کان پوءِ لکيل ڪهاڻين نسيم کرل جي "ڪافر" ۽ امر جليل جو "اروڙ جو مست" جي مقابلي جي ڪهاڻي آهي. ان طرح هن جنن ڀوتن جو خوف انسان جي دل مان ڪڍڻ لاءِ اهڙيون ڪهاڻيون لکيون آهن جن ۾ ڏيکاريل تہ ڪيئن ڪي عورتون پنهنجي ماحول کان تنگ ٿي "جن" جو ڍونگ ڪنديون آهن.

هو پنهنجن انهن نظرين جي وضاحت ڪندي چوي ٿو تہ "هڪ تہ هر صحيح سوچ رکندڙ ترقي پسند اديب پنهنجي زماني کان ذهني طرح اڳيرو ۽ نظرياتي طور نرالو هوندو آهي. فضول ريتن رسمن ۽ اجاين وهمن جي

مخالفت ڪندو آهي. بغاوت ڪندو آهي. هر وڏيرڪي نظام تي وارو ڪندو آهي (للڪار- پنهنجي زماني ڪان اڳيرو- 33)

2- هن جي ڪهاڻين جو پيو مک موضوع جاگيردارانہ ۽ وڏيرڪي نظام خلاف آهي. هن پنهنجي همعصر اديبن شيخ اياز، امر لعل هنگوراڻي، محمد عثمان ڏيپلائي، جمال ابڙي، ابن حيات پنهور، نسيم کرل ۽ رشيد ڀٽي وانگر سنڌ جي هن قديم مدي خارج نظام جي خلاف تمام گهڻيون ڪهاڻيون لکيون آهن. ايتري قدر جو انهن مان ڪيترين ڪهاڻين ۾ تخليق ڪان وڌيڪ نعري بازي اچي وئي آهي. جنهن کي پڻ هو برو ڪونہ ٿو سمجهي. هنن ڪهاڻين ۾ هن جون سماجي ۽ سياسي سوچون سمايل آهن. انهن ۾ ڪٿي هو هڪ اديب واري انداز ۾ ڪهاڻي بيان ڪري ٿو تہ ڪٿي سماج جو ستايل هڪ ڪردار بنجي پنهنجي مدعا بيان ڪري ٿو.

3- هن سنڌ جي زرعي سماج سان گڏ صنعتي دور جي براين جو پڻ ذڪر ڪيو آهي. هنن ڪهاڻين ۾ نجم جو خاص مقصد هڪ پورهيت کي معاشري ۾ پنهنجو خاص مقام ڏيارڻ آهي. هن جي نظربي مطابق ان اپائيندڙ ۽ ڪچي مال کي مڪمل سامان ۾ تبديل ڪندڙ جو حق سڀ کان وڌيڪ آهي. هن جو اهو بہ نظريو آهي تہ هتي ٿيندڙ صنعتي ترقي ۾ وڏ ۾ وڏ حصو هتان جي ماڻهن کي ئي ملڻ گهرجي. خاص ڪري ان لاءِ جو ڪيترائي ماڻهو ڳوٺن مان شهرن ۾ لڏي آيا آهن. يا روزگار ڪمائڻ اچن ٿا. ليڪن هتي انهن کي ڪٿي بہ روزگار جا موقعا ڪونہ ٿا ملن. اهڙين ڪهاڻين ۾ هو ميڪسم گورڪيءَ وارو سڌو سنئون انداز اختيار ڪري ٿو.

4- نجم جديد سماجي مسئلن جي باري ۾ بہ ڪيتريون ڪهاڻيون لکيون آهن. انهن ۾ هن نہ صرف پنهنجي وطن جي مسئلن کي پيش ڪيو آهي. بلڪہ بين بين الاقوامي موضوعات تي ڪيتريون ڪهاڻيون لکيون اٿس.

هن جوناول "بلنديون" بہ بين الاقوامي نوعيت جو ناول آهي. افغانستان. فلسطين. سري لنڪا. آئرلينڊ ۽ ٻين اهڙن مسائل وارن هنڌن ۽ ماڻهن جي باري ۾ هن ڪهاڻيون لکيون آهن ۽ ان مظلوم جي جنگ ۾ پنهنجي ذهني سهمت ظاهر ڪئي اٿس. هو انهن ڪهاڻين ۾ پنهنجو مقصد واضح ڪندو هليو آهي.

"فلسطيني ٿي آهن جن يهودين جو ان حد تائين مقابلو ڪيو آهي، ان جو سبب ڇا آهي، فلسطينن جي تعليم تربيت ۽ تنظيم ڪوشش ڪري هر فلسطيني کي نہ رڳو رواجي تعليم ڏياري ٿي وڃي. بلڪہ اوچي سماجي. سياسي. سائنسي ۽ ٽيڪنيڪل تعليم ٻڻ هر فلسطينيءَ جي ننڍي هوندي کان ئي سياسي نظرياتي ۽ ذهني تربيت ڪئي ٿي وڃي. (پروفيسر- هٿ ڪشڪول نہ آهن- 103)

نجم عباسيءَ جو "طوفان جي تمنا" مجموعي واري ڪهاڻين جو تکو ۽ تيز انداز "پروفيسر" وارين ڪهاڻين تائين ڪافي بدلجي چڪو آهي. بهرين هو هڪ مشاهدي ڪار هو ۽ هاڻ ان ۾ تجربو شامل ٿي چڪو آهي "اگهارو سماج"، "پروفيسر" ٿر کان ڪراچي تائين ۽ اهڙين ٻين ڪهاڻين ۾ هن عام سنڌي ڳوٺ ۽ ڳوٺاڻي ماحول ۽ حالتن جو جيڪو نقشو چٽيو آهي. اهو ٻي مثال بہ آهي تہ بي باڪ بہ. ٿر کان ڪراچيءَ تائين ۾ لکي ٿو "هن جو ڳوٺ واري پٽن ۾ عمرڪوٽ کان ست ميل پري هو. ڪجهہ ٿرڪ ٿي ڪجهہ اٺ تي ۽ ڪجهہ پيرين پنڌ هن کي ڳوٺ پهچڻ تائين بہ ڏينهن لڳي ويا. واٽ تي ڳوٺڙا ويران ۽ جهوپڙيون جونرا ۽ وٿاڻ خالي ڏنائين. ڪٿي ڪٿي جانورن جي ڊونڊ تي ڳجهين جا ميڙ متل هئا. باقي رڳو واري پٽون ٿي پٽون پوئو ٿي پوئو بٽ ٿي بٽ ٿوهر بہ سڪل نہ وڻ نہ ٽڻ نہ پوئو نہ ٻارو نہ سبزي نہ ساوڪ نہ پسو نہ پکي هتي جا رهاڪو واريءَ جي دڙن کان وڌيڪ برائي دور ۾ جيون گذاري رهيا آهن. (للڪار- 77)

سنڌي ڪهاڻيڪارن ۾ نجم عباسيءَ جو پنهنجو رنگ ڍنگ آهي. هن

جي ڪهاڻين ۾ سنڌي معاشري جو ڇنو عڪس ملي ٿو. حالانڪ هن عشق محبت بابت ڪيتريون ڪهاڻيون ۽ ناول "پيار ڪهاڻي" لکيو آهي، ليڪن سندس اهميت سماجي ڪهاڻين جي ڪري آهي. اهي ڪهاڻيون جن ۾ هن شعوري طرح اڌوهي ڪاڏل سماجي معاشي نظام جي خلاف جدوجهد ڪئي ۽ سنڌي عوام ۾ تعليم جي وسيلي جاڳرتا پيدا ڪرڻ تي زور ڏنو. هن پنهنجا مسئلا باهمي اشتراڪ سان حل ڪرڻ جو رستو به ڏسيو ۽ وهمن وسوسن کي ختم ڪري جهالت ۽ انڌي اعتقاد کي ڏي سائنٽيفڪ سوچ سان اڳتي وڌڻ جي راه ڏيکاري اٿس ۽ ارتقا جي رفتار ۾ رڪاوٽن جو به بيان ڪيو اٿس.

هن جا ڪردار عام رواجي انسان پس منظر سنڌ جا ڳوٺ ۽ شهر آهن. ڪهاڻيون سنيون سڌيون انداز سادو سودو سچائي وارو ۽ مقصد واضح آهي. اهڙي طرح هن ڪهاڻي کي هڪ تحريڪ وانگر اڳتي وڌايو آهي. پنهنجي همعصر مرحوم محمد عثمان ڏيپلائي وانگر جنهن پڻ سنڌي ڪهاڻي، ناول ۽ ڊرامي کي هڪ تحريڪ جو روپ بخشيو.

اهڙيءَ طرح جديد سنڌي افسانو نه صرف ذهني سڪون ۽ خوشي حاصل ڪرڻ جو ذريعو آهي. بلڪ اهو هڪ ڀرپور سماجياتي پس منظر ۾ هڪ نهايت سگهاري فڪري قوت بڻجي اڀريو آهي.